

DİN PSİKOLOJİSİ NEDİR NE DEĞİLDİR?*

Antoine VERGOTE
Çeviren: Ali KÖSE**

Özet

Dinin temelleri veya kaynağı üzerine bir teori oluşturmak psikolojinin işi değildir; bunu da zaten gerçekleştiremez. Psikolojinin görevi fertlerin bir dini (veya dinleri) referans olarak kabul etmelerini gözlemlemekle başlar. Bunu yaparken de dini "bir anlam sistemi" veya "dünyaya bir adaptasyon yöntemi" olarak yorumlamanın çok karmaşıklıklar içerdiğini bilmek gerekir. Din psikolojisinde tümüyle entellektüelci (intellectualistic) veya tümüyle işlevselci (functionalistic) hipotezler, meselenin özünü yakalayamazlar. Psikoloji kişinin dinî sembollere vereceği tepkiyi ve bu tepkinin oluşumunda etkisi olan temeldeki ve çoğunlukla da şuur eşliğindeki arzuları, duyguları ve bunların ortaya çıkış şekillerini inceler.¹

Psikoloji ve Din

Dil bilimi bakımından "dinî psikoloji" (religious psychology) ve "din psikolojisi" (psychology of religion) birbirine eşdeğer gibi kabul edilebilir. Bilimsel terminolojilerde niteleyici (adjectival) ifadeler² genelde bir disiplinin konusunu belirler. Bununla beraber birçok kimsenin nazarında "dinî psikoloji" ifadesi insanların dinî düşünce ve anlayışları içinde gelişen ve dinin psikolojik köklerini ortaya çıkarmayı hedefleyen bir "psikoloji"yi

* Antoine Vergote, "What the Psychology of Religion Is and What It Is Not", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1993, 3 (2), s. 73-86. Yazar, Leuven (Belçika) Katolik Üniversitesi'nde (Katholieke Univezsiteit) Din Psikolojisi öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır (çeviren).

** Dr., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. Çeviriyi okuyarak katkıda bulunan Prof. Dr. Hayati Hökelekli'ye ve Doç. Dr. Veysel Uysal'a teşekkürlerimi bildiririm.

1 Din psikolojisinin ana hatlarını belirlemeyi amaçladığım bu makalede kendi telâkilerimi ortaya koyacağım. Ama benim kanaatlerimin tartışmaya açık olduğunun da farkındayım.

2 Burada "religious", yani "dinî" ifadesi kastediliyor (çeviren).

çağırıştırır. Tabii bu da sonuçta dinî ve psikolojik bir temayüle yol açar. Bu sebeple ben "din psikolojisi" ismini tercih ediyor ve bu ismin de dini konu edinen psikolojinin hedeflerini ve çalışma sahasını daha iyi belirlediğine inanıyorum. Fakat bu ismin psikolojinin dini izah edebileceğini ima eden bir yanlış anlamaya müsait olduğu da bir gerçektir. Aslına bakılırsa her iki bakış açısı da dinin temelde psikolojik bir yapısı olduğu esasına dayanır ki bunun neticesinde iki ayrı din psikolojisi ekolü doğmuştur. Bunlardan birisi dinî tecrübeyi tabii ve din dışı olan psikolojik süreçlere indirgemiş (meselâ Freud); diğeri de dinî tecrübenin insanın ruhsal (psychic) yapısında doğuştan var olduğunu kabul etmiştir (meselâ Jung). Bugün hiçbir psikolog dil psikolojisini dili anlatan bir disiplin olarak algılamaz; hiçbir sosyal psikolog da sosyal psikolojiyi sadece sosyal hadiseleri (her ne kadar bunlar çocuğun gelişimini etkileyen kurumsal ve kültürel formlar olsalar bile) açıklayan bir bilim olarak görmez. Ama din alanında hâlâ bir karmaşa söz konusudur ve basit teoriler din psikolojisini çoğu zaman karmaşık bir disiplin haline getirmektedir. Bu karmaşanın muhtemel sebebi de din psikologların kendi inanç ve düşüncelerini diğer disiplinlere göre daha fazla işin içine sokmalarıdır.

Din psikolojisini ve onun temeli olan tecrübî araştırmaları objektif bir şekilde gerçekleştirmek için önce onun çalışma alanına karar vermek, daha sonra da psikolojinin bu alana yapabileceği özel katkıları belirlemek gerekir.

Din

Dinî olan veya dinî görüntü arzeden fenomenler çeşitlilik gösterdikleri için dini tarif eden genel bir tanıma ulaşmak zor görünmektedir. Bununla beraber kültürel tarih bize Hindu, Yunan, Hıristiyan ve (sözde) ilkel dinlerden bahseder. O halde din dediğimiz şey kültür dünyasında var olan özgül bir formdur; tarihçilerin varlığını kabul edip üzerinde araştırma yaptıkları bir gerçekliktir. Herhangi bir dine şu unsurlar yer alır: Ayin ve törenler (ritüeller), sembolik figürler ve çeşitli ibadetler. Eğer bunlar tamamıyla insanüstü veya tabiatüstü ruhsal, ilahî veya aşkın olan; dünyanın veya toplumun başlangıcında var olduklarına inanılan; ve de insanların hayatında, toplumda ve nihayetinde de tabii olaylar üzerinde etkisi olan bir varlığa (veya varlıklara) işaret ediyorlarsa, onları özellikle dinî kabul ederiz. Dinî olan tüm bu fikirler dil, sembol, ayin ve törenlerle ifade edilir. Dinî bir söylemi işitmek, törensel bir ibadeti izlemek veya sembolik bir figürü idrak etmek çok çeşitli dinî duygu ve tecrübeleri harekete geçirebilir. Kendisini dine yakın hisseden insanlar da mutlaka herhangi bir şekilde bir dine girerler.

Kanatımca bir psikolog, dini kültürde var olan bir unsur statüsünde ele almalıdır. Tabii bu, psikoloğun sadece belirli bir dine mensup fertleri araştırmasını gerektirmez. Araştırmanın belirli bir din ile sınırlanması da herhangi bir din şeklinin diğerlerinden daha üstün veya değerli olduğu anlamına gelmez. Ama neyin araştırılacağını belirlemek için de öncelikle araştırma konusunun sınırlarını belirlemek gerekir.

Din ile diğerkurumlar arasında (ferdî veya sosyal değerlerin organize sistemleri, ritüeller, mecâzî dil, semboller ve duygusal katılım açısından) ortak noktalar vardır. Ama bütün bunların hepsini dinî kabul etmek doğru değildir. Para, cinsiyet, temizlik, sanat ve benzerlerini içeren her değer sistemini "dinî" kabul etmek ve neticede de her bir ferdin bu değerlerle ilişkilerinde farklı dinî tavırlar sergilediklerini ortaya koymak ancak bir sahte psikoloji (pseudo-psychology) olabilir. Psikolojinin vazifelerinden biri farklı sahalarda var olan süreçleri ve onların etkilerini karşılaştırmaktır.

Araştırma konusunu din olarak belirleyen psikoloji (yani din psikolojisi) William James'in yarı felsefî, yarı psikolojik metodu gibi dinin kaynağının ne olduğunu araştırmaz. James'in teorisinin başarısız olması, böyle bir teşebbüsün kendi içerisinde var olan çelişkiyi ortaya koyar: James hem dinin özünün his olduğunu belirtmiş hem de bir duygunun ancak dinî bir objesi bulunması durumunda "dinî" olabileceğini söylemiştir (James, 1902). Din psikolojisi dinin özünün ne olduğunu açıklamak zorunda olan felsefî bir yorumlama şekli değildir. Zaten bunu iddia etmek tecrübî bir bilim olan psikolojiye ters düşer. Tecrübî araştırmalara dayanarak içeriği ve uygulama şekilleri açısından bizatihî dinin ne olduğunu ortaya koymak, tıpkı kamuoyu araştırmalarına bakarak bir milletin veya sanatın ne olduğunu tanımlamaya çalışmak gibi saçma bir pozitivizm şekli olur. Bu tür felsefî fikirler neticede bazı din psikologlarını insanın kültürel çevresinde din ile nasıl bir ilişki kurduğunu incelemekten alıkoymaktadır.

Psikolog bir kültürle antropolog gibi çalışmalıdır. Onun görevi insanların kendi çevrelerinde dinleri ile kurdukları ilişkileri var olduğu şekliyle araştırmaktır. Elbette bunu yaparken üzerinde araştırma yaptığı insanların dinleri hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Bir psikolog meselâ "inanç" kavramının hıristiyan dininin bir unsuru olduğunu ve bunun da zatî bir Tanrı ile ilişkiyi gerektirdiğini kabul etmekle hıristiyan olmaz. Hıristiyanlık'ta, Yahudilik ve İslamiyet'te olduğu gibi, Tanrı'ya zatî varlığıyla inanmak Tanrı'nın insanlardan seçtiği araçlar vasıtasıyla kendisini bildirmesi ile ilişkilidir. Tabî bu inanç, dinî tutum ve davranışları etkileyecektir. Dolayısıyla bu tür inançlar, bu dinlerin psikolojik araştırmalarında görmezlikten gelinemez. İnsanlar dinlerine çeşitli derecelerde bağlanırlar, ya da dinin farklı unsurlarından kendilerince bir din anlayışı oluştururlar. İşte bu dinî algılamalar ve bunların etkilerinin arkasında yatan olumlu ya da olumsuz psikolojik unsurlar gözlemlendiğinde, bu gerçekler psikolojik olarak anlamlı olurlar (bu konuya tekrar temas edeceğim). Dinin kuramsal içeriğinin kabul edilmesi, her ne kadar bir anlam ifade etse de, Tanrı'nın veya ilahî olanın temsili (tasviri) açısından bizzat dinî tutumun bir ölçüsü olamaz; bu ancak dine karşı takınılan tavrı ortaya koyabilir. Bazı teorisyenlerin yaptığı gibi inançla imanın şartlarını (içeriğini) karşı karşıya getirmek empirik araştırma yapan psikoloğun bakış açısına uymayan zayıf bir felsefî ve teolojik yorumdur. Çünkü bu durum din psikoloğunun tutarlı hipotezler oluşturmaya engel olur.

Burada üzerinde araştırma yapılan insanların dinlerini değerlendirmede bir ölçü olarak kullanılan "mütেকâmil din" fikrini de sorgulamak istiyorum. Genel bir kavram olarak müt-

kâmil din kavramı sağlam bir bilimsel temelden yoksundur. Çünkü din psikologlarının bir dinin mütekâmilliği ile ilgili ölçüleri, onun kendi telâkkilerine uyup uymadığıyla doğru orantılı olmaktadır. Bazıları dogmatik içerikli inanç ve ritüellerden arınmış olan deizmi³ mütekâmil olarak görürken; bazıları ise tam tersine inancın tüm içeriklerinin kabulüyle ve ritüellerin inanılarak yapılmasıyla gerçekleştirilen dinî davranışı mütekâmil olarak değerlendirmektedirler.

"Mütekâmillik" çok muğlak bir psikolojik kavramdır. Onun için farklı kültürler ve dinler arasında bu açıdan mukayeseler yapıldığını ve psikolojiye yabancı ölçüler kullanıldığını görüyoruz. Oysa mütekâmillik, kişinin sembollerinin, duygu ve davranışlarının (amellerinin) kendi yaşına, içinde bulunduğu kültür ortamına ve mensup olduğu dinin ölçülerine ne derece denk düştüğü ile doğru orantılıdır. Bir çocuğun veya gencin dinî durumu onun yaşına ve içinde bulunduğu kültüre bakıldığında kâmil olabilir; ama bir yetişkin daha fazla dinî tecrübeye ve "tekâmül"e gerek duyabilir.

Sonuç olarak, din psikolojisinin araştırma yöntemleri hususunda vurgulanması gereken en önemli konu araştırmacıların tarafsızlığıdır. Araştırmacılar psikolojik bakış açısı yerine felsefî veya teolojik olana itibar etmemeli, kişilerin inandıkları ilahî varlıkların gerçekten var olup olmadığını sorgulamaya girişmemelidirler. Ölçüler koyarken veya psikolojik yorumlarda bulunurken insanları kendi kültürel ortamlarında değerlendirmeli, muspet ve/veya menfi olsun onların dinî telâkkilerini dikkate almalıdırlar.

Psikolojinin Değişken Yapısı

Psikoloji disiplini bugüne kadar hep bir "yeniden yapılanma" karmaşası içinde oldu. XIX. yüzyıldan itibaren bilimsel bir disiplin statüsü kazanmasına rağmen kimliği hâlâ kesin olarak ortaya konulamadı. Görünen o ki, psikolojinin araştırma konusu ve yöntemleri üzerine bir uzlaşmaya varmak çok zordur. Bazı din psikologları psikolojinin diğer alanlarında olduğu gibi katı bir deneysel psikoloji (veya laboratuvar psikolojisi) geliştirerek kendi disiplinlerine belirgin bir şekil kazandırma hayalini taşımaktadırlar. Fakat bunlardan sadece birkaçı böyle bir projeyi gerçekleştirebilmiştir. Çünkü bu alanda ancak birkaç özel konu deneysel olarak incelenebilir. Bilimsel din psikolojisi henüz daha gençlik çağındadır. Ama bu, din psikolojisinin ilgilendiği fenomenlerin karmaşıklığını bilenlerin takdir edeceği gibi, gayet normal bir durumdur. Deneysel olmayan din psikolojisini reddetmek için de bir sebep yoktur. Çünkü metodlar bir bilimin niteliğine karar verme hükmünde olamazlar; onlar ancak çalışılan konunun hizmetçisidirler. Diğer bilimlerin araştırma modelleri ve teorik çerçeveleri bir psikolog olarak bizi düşünmeye yönlendirebilir. Ama onların rolleri bundan öteye gidemez. Meselâ fizyoloji, antropoloji ve liguistik bağımsız bir psikoloji için belirleyici model olamazlar.

3 Deizm, her türlü vahyi, ilhamı ve dolayısıyla vahyin bildirdiği Allah'ı, dini inkâr ederek sadece akıl ile idrak edilen bir Allah'ın varlığını kabul eden, peygamberlere, dinlere ihtiyaç olmadığını ileri süren ve "tabii din" fikrini benimseyen felsefî anlayış (çeviren).

Din psikolojisinin problemleri, psikoloji alanına giren diğer birçok disiplinin problemleriyle benzerdir. Meselâ sosyal psikoloji, bilişsel (cognitive) psikoloji, cinsel psikoloji, tıbbî psikoloji ve sanat psikolojisi gibi alanlar, tıpkı din psikolojisi gibi, psikolojinin yanında başka disiplinlerin de konusudurlar. İnsanın tüm faaliyetleri psikolojiktir, ama hiçbir eylemi tamamıyla psikolojik değildir. Dolayısıyla psikolojide bir birlik yoktur. Farklı branşlarında ortak olan nokta ise idrak, öğrenme, sosyal kurumlar, kültürel eğitim, ahlâk ve benzeri alanlarda psikolojik olanı araştırmaktır. Geleneksel psikoloji ile uygulamalı psikoloji arasında diğer bilimlerdeki gibi bir ayırım yapmak doğru olmaz. Çünkü insan faaliyetinin her sahası, psikolojik yapı ve süreçlerin keşfine açıktır. Dinin psikolojik olarak araştırılması hem genel psikolojiye katkıda bulunur hem de aynı zamanda diğer gözlemlerle ortaya konan genel psikolojik yargıların denenmesini sağlar.

Psikoloji yeterli bir genel din teorisi ortaya koyamaz. Freud gayet haklı olarak medeniyetin en karmaşık fenomeninin din olduğunu ve onu tek bir faktörle izah etmenin mümkün olmadığını söylemiştir. Ama o da bu konuyu iki teori ile sınırlandırmıştır. Burada bu teorileri ayrıntılı olarak tartışacak değilim, fakat bunların aralarındaki temel farklara kısaca temas etmek istiyorum; çünkü bunlar bir din psikolojisi projesi için önemlidir. Freud din üzerine yazdığı ilk mühim eseri olan *Totem and Taboo*'da (1913/1955) Tanrı fikrinin oluşmasına sebep olabilecek olaylar ve psikolojik süreçler üzerinde durdu. Suçluluk duygularının insanlığın kendi atasını öldürmesinden kaynaklandığını ve bu "suç"un ahlâkî şuura, idealleştirmeye ve son olarak da babanın yüceltilmesine yol açtığını iddia eden tutarsız tezler ileri sürdü. Burada Freud'un tek bir ferdî psikolojik sürecin Tanrı fikrini üretmeyeceğinin farkında olması önemlidir. Çünkü Freud daha sonra yazdığı *The Future of an Illusion* (1927/1961) adlı eserinde bu noktayı unutarak kişisel dürtülerden ve güçlü-yardımcı baba imajının oluşturulduğu çocukluk devresine ait tecrübelerden kaynaklanan bir Tanrı-Baba fikri oluşturmaya çalışmıştır. Bu psiko-genetik din teorisi ile ilgili olarak sorgulanabilecek olan nokta, bu sürecin neticede gerçekten Tanrı imajıyla sonuçlanıp sonuçlanmayacağıdır. Bu eserde ilginç bulduğum bir başka konu üzerinde durmak istiyorum. O da, diğer unsurlarla birlikte dinin insan arzularının bir sonucu olup olmadığı ve dolayısıyla da Freud'un dediği gibi dinin ilmî metotlarla temellendirilip temellendirilemeyeceği, yahut reddedilip reddedilemeyeceği meselesidir.

Dini Freud'a benzer bir psikolojik yaklaşımla izah eden bir başka teoriye rastlamadım. Dini tamamıyla psikolojik bir yapıya büründürmek hiç de gerçekleşmeyecek tahminlerde bulunmakla eşdeğerdir. Psikologlar önemli bir bölümünü dinî dil ve sembollerin oluşturduğu kültürel geçmişi olan bir toplumun mensuplarını gözlemlerler. Bir kültür birikiminin kaynağını sadece fertlerde gözlemlediklerimizle incelemeye çalışmak, bugüne kadar hiç dil bilgimiz olmasaydı bugün nasıl bir dil oluşturacağımızı düşünmek gibi bir şeydir.

Anlamli sorular ortaya koymak ve doğru metotlar geliştirmek için psikolojinin sınırlı kapasitesinin bilincinde olmak çok önemlidir. Şu ana kadar ifade ettiklerim bana, sıkça kullanılan ve muğlak bir içeriği olan, ama artık aşmamız gereken "dinî ihtiyaçlar" terimini

hatırlattı. Bu terimi, açıklayıcı bir ifade olarak kullanmak "dini ihtiyacı" ferdi dinin kaynağı yapmak demektir. Bu bilimsel yanlışlık psikolojiyi meselâ açlık gibi temel bedensel ihtiyaçları ifade eden bir bilime dönüştürmektedir.

Kültür tarihçileri "sevgi"nin bugünkü gücünün, onun dil, edebiyat ve filmlerde ana konulardan birisi olmasından kaynaklandığını bilirler. Aynı şekilde klinik tedavi uzmanları ve eğitimciler de ferdi ihtiyaç, arzu ve problemlerinin oluşumunda kültürün ne derece etkin olduğunun farkındadırlar. İhtiyaçların nesnelere, yani yöneldikleri şeyler, aynı zamanda o ihtiyaçlara sebep olan şeylerdir. Bugünlerde din dışındaki sahalarda çoğu psikolog bunu böyle kabul etmektedir. Din psikologlarının bunu neden böyle kabul etmedikleri ise incelemeye değer bir konudur. Din psikologları dindarlığın sanki din dışı motivasyon, sebep veya ihtiyaçlarla izah edilmesi gerektiği gibi bir mantıkla hareket etmektedirler. Eğer insanlar "Tanrı" ya da "dini inanç" gibi kavramları bilmeselerdi, bugünkü medeniyette dine ihtiyaç olup olmayacağını, ya da hangi alanların dini alan olarak ilan edilmiş olacağını bir düşünelim. Bugünkü medeniyetin fertleri, yani bizler ilkel insanlarla mukayese edilemeyiz; çünkü bu mukayeseyi yapacak olan yine bizleriz ve bizim ilkel insanlar hakkındaki kanaatlerimiz de ancak hayalimizin ürünü olabilirler. Dolayısıyla dinin kaynağını dini ihtiyaçlarda aramak, neticede bizim at olduğumuzu ima eden bir hipotezi tahlil ederken bir atın psikolojisini yapmaya benzer.⁴ Bugün hiç dini söylem duymamış, dini sembol görmemiş ve din karşıtı ideoloji veya eğitimden etkilenmemiş bir insan topluluğu üzerine yapılan bir psikolojik araştırma yoktur. Biz bugün mahiyeti ne olursa olsun bir Tanrı tasavvuruna sahip oldukları için ibadet eden insanları gözlemlemekteyiz. Bu da Tanrı'nın din dilinde bir linguistik sembol olarak özel bir varlığa delâlet etmesi ve insanların dini davranış ve düşüncelerinde etkili olması demektir. Bu etkinin müspet veya menfi sonuçları olabilir. Netice olarak psikoloji hem subjektif dini ele alır, hem de kültürel bir realite olarak var olan dinin psikolojik yönünü inceler. İşte dinin psikolojik olarak incelenmesi bu karşılıklılık ve etkileşim bakış açısından gerçekleştirilmelidir.

Ruhsal Etkiler ve Süreçler

Modern toplumda dinin psikolojik açıdan araştırılmasını iki önemli unsur girift hale getirmektedir. Bunlardan birisi dinin mahiyetidir. Din fertleri ve toplumları aşarak kültür içinde objektif bir realite olarak yerini alan, kendine göre bir dili, sembolleri, ritüelleri ve ahlâkî prensipleri gerektiren sembolik bir sistemdir. Tabiatüstü veya ilahî bir varlığa iman dinin farklı unsurlarını bir bütün haline getirir ve dinin karakterini belirler.

4 Yazar burada dinin kültürde var olan bir realite olduğu tezinden hareketle, dinin ilkel devirlerde psikolojik ferdi ihtiyaçlardan çıktığı tezini nakzetmek amacındadır. Yani ilkel insanların psikolojisini bilemeyeceğimizi, onları ancak kendi zaviyemizden, kendi psikolojimizi yansıtarak değerlendirebileceğimizi ima etmektedir. At örneğine yer vermesi bu tezini müşahhaslaştırmak içindir. Buna göre bizim at olduğumuzu iddia eden bir tez vardır ve bu tez ışığında bizden atın psikolojisini ortaya konmamız istenmektedir. Ama biz bizatihi at olmadığımız, sadece teoride at olduğumuz için atın psikolojisini mutlaka insanî özelliğimizi yansıtarak ortaya koyabiliriz. Şimdi atın yerine ilkel insanı koyarsak bizim ilkel insanın psikolojisini yorumlamaya çalışıp psikolojik din teorisi ortaya koymaya çalışmamız kendimizi at kabul edip atın psikolojisini tasvir etmeye benzer. Çünkü biz ilkel insan değilizdir (çeviren).

Dinin bir diğer girift yönü ise modern toplumun parçalanmasıdır. İnsanların ortak bir dinî dili, sembolleri ve ritüelleri kullandıkları geleneksel bir toplum modern toplumdaki gibi farklıdır. Böyle bir toplumda din psikolojisi geniş kapsamlı bir kültürel antropolojinin parçası gibidir. Modern Batı toplumunda ise insanlar farklı din şekilleri, nasıl dindar olunacağına dair farklı görüşler, dini tenkit eden fikirler, din dışı felsefe ve hayat anlayışlarıyla karşılaşmaktadırlar. Bundan da öte insanlar din konusunda farklı eğitilmekte ve karar verme safhasına gelinceye kadar farklı birikimlere sahip olmaktadır. Dolayısıyla psikolojik araştırmalar konuları, araçları ve yorumları itibarıyla araştırılan kişilerin özel referans (atf) sistemlerini dikkate almak durumundadır. Aynı dinde eğitilen insanlar bile dinî eğitimlerinin sosyo-kültürel arka plânına bağlı olarak farklı sonuçlar ortaya koyabilirler. Bu yüzden sosyolojik ve psikolojik faktörler arasında ayırım yapmak kolay değildir. Onun için temsîlî örnekleme metodu ile geniş çaplı araştırma yapan bazı din psikolojisi araştırmaları sosyolojik içerikli grafiklere meyletmektedirler.

Kanaatimce dinin psikolojik yönü fertlerin arzularında, duygularında ve dinen önemli olan kavram ve sembolleri kendilerince yorumlamalarında subjektif bir şekilde başvurdukları unsurlardan ibarettir. Bu alanlar şüphesiz birbirleriyle bağlantılıdır. Çünkü Tanrı'ya inananların arzuları, bildikleri Tanrı imajına göre, duyguları da Tanrı imajının belirli bir dil bağlamında kendilerinde uyandırdıklarına, kendi geçmişlerine ve doğuştan getirdikleri mizaçlarına göre şekillenir. Bu noktada denilebilir ki, din psikolojisi dinin veya dine karşı olan kavramların önerileri karşısında ferdin ortaya koyduğu müspet veya menfi olan subjektif unsurları araştırır.

Bu açıdan psikologlar araştırmalarını iki yönde gerçekleştirebilirler. Bir taraftan dinî inanç ve davranışın fert üzerindeki psikolojik tesirlerini, diğer taraftan da belirli inanç ve davranışların ferdin zihin (veya ruh) sağlığına, kişiliğine ve sosyal ilişkilerine ne gibi etkilerde bulunduğunu inceleyebilirler. Bu ilişkiyi her iki açıdan da inceleyen ve ilginç neticeleri olan birçok araştırma vardır. Ama önemli olan bunların doğru yorumlarını ortaya koymaktır. Bu yorumlarda isabet etmek, "ne neye sebep olur?"un cevabını bulmak çok güçtür. Meselâ dinî eğitim gören ve otonom (özzerk) kimlik kazanmış gençlerin, ahlâkî davranışlarında dinî normları referans aldıklarını, ama yine benzeri bir eğitimden geçen, fakat otonom kimlik edinemeyip kendisini arkadaş grubuna uyduran gençlerin dinî normları referans kabul etmediklerini ortaya çıkaran bir araştırmayı nasıl yorumlayabiliriz? Buradan otonom kimliğin ahlâkî konularda dinî referansları tercih edeceği ve iyi geliştirilmiş kişisel bir dinin, gençlerin kimlik duygularını kuvvetlendireceği sonucunu çıkarabiliriz. Bu tür ilişkileri araştıran çalışmalarda bulguların tek yönlü ve önyargılı yorumlanmaması halinde karşı çıkmıyorum. Çünkü bilişsel (cognitive) psikolojideki yeni temayüller bu düşünce şeklini kuvvetlendirmektedir.

Din psikologları Tanrı'nın (veya ilahî bir varlığın) hayatlarında etkili bir şekilde faal olduğuna inanan deneklerinin inançlarını benimsemeler. İlahî alan empirik gözlemin konusu olamayacağı ve parantez içinde değerlendirilmesi gerektiği için onlar bu inancı ne

tasdik ne de reddedebilirler. Bu tutum Tanrı kavramının salt bir dinî dil sembolüne indirgenmesini ima etmez; ancak dinî inancın yalnızca özel bir dünya görüşü olduğunu ifade eder. Psikologlar metodolojik indirgemelerin yanında felsefi indirgemeler yapmaktan kaçınmalıdırlar. Felsefi indirgemelerde bulunmaları, inceledikleri denekler nezdinde Tanrı'nın bir dil sembolü olmaktan öte bir anlam ifade ettiği gerçeğini göremediklerini gösterir. Evet Tanrı onlar için bir dil sembolüdür, ama bu sembol faal bir ilahî realiteye işaret eder. Ve bu inanç onların psikolojik temâyüllerine etki eden önemli bir faktördür.

Din psikolojisinin metot ve araçlarıyla ilgili problemler üzerine sadece birkaç noktaya işaret etmek istiyorum. Tanrı'nın varlığına inanıp inanmamakla, dinî ibadetlerle veya dinî bir gruba bağlı olup olmamakla ilgili genel ifadelerin psikolojik anlamları yoktur. Bu ifadeler sosyal, psikolojik ve dinî belirleyenleri ortaya koymamızı sağlayacak bir veri sağlamazlar. Hem de toplumda Tanrı inancının, "dinî tecrübe"nin veya dinî ibadetlerin var olup olmadığını bilmek psikolojinin konusu değildir. Psikolojinin görevi psikolojik yapıyı izlemektir.

Bu yapı ancak dinî sembollerin, duygu ve davranışa yönelik ifadelerin taşıdığı anlamın kavranmasıyla ortaya çıkarılabilir. Meselâ her dindarın Tanrı kelimesini kullanışı dil bakımından aynı anlamı ifade etmeyebilir. İnanmayanlar dindar kimselerden bahsederken "Tanrı'nın var olduğuna" inananlar (believe *that* God exists) diye bahsederler. Oysa meselâ Hıristiyanlar "Tanrı'ya inanırım" (I believe *in* God) derler. Bu, dinî bir semboller sistemine sahip olan Hıristiyanlığın ortak dilidir ve Tanrı'yla bir ilişkiyi ifade eder. Yoksa sadece Tanrı'nın var olduğunu söyleyen teorik veya yarı felsefi bir dil değildir. Tanrı'ya inananların Tanrı kavramıyla ilişkilerinin içeriklerini mümkün olduğunca net bir şekilde bilmemiz gerekir. Tabi bu içerik de kısmen Tanrı kavramı ile ilgili oluşan din dili ve ferdin o dinde aldığı eğitimle, kısmen de kişinin önerilen Tanrı kavramının çağrışımları dışında kendi özel tercihleriyle bazı unsurlara daha fazla vurgu yapmasıyla şekillenir. Meselâ Hristiyanlık'taki farklılıklar bu çeşitliliğe iyi bir örnektir. Dolayısıyla dinin, inancı (belief) oluşturan unsurlar yerine sadece imanla (faith) özdeşleştirilmesi hem linguistik hem de psikolojik bakımdan anlamsızdır (Smith 1979). Kişinin Tanrı'yı algılama biçimini, Tanrı'yla gerçekleştirdiği ferdî ilişkinin şeklini ve içeriğini değerlendirmede farklı yaklaşımlar mümkün olabilir. Bu yaklaşımlardan birini temsil eden bir araştırmayı biz arkadaşlarımızla birlikte gerçekleştirdik. Test usulündeki bu araştırmada "Tanrı benim için ... dir" şeklinde dindar kişinin Tanrı'yla gerçekleştirebileceği ilişkinin içeriğini belirlemeye yönelik veya semantik düzeyde Tanrı'ya atfedilen ve anne-babayla özdeşleşen özellikleri bulmaya çalışan sorular yer aldı.

Herhangi bir dinî unsuru araştırmak her şeyden önce onun incelenen denekler için ifade ettiği anlamın mahiyetini tanımayı gerektirir. Dinî tecrübe üzerine bir araştırma yaparken

bir anlam (semantik) ölçeği ve bir projeksiyon testi⁵ uygulamak bugüne kadar en iyi yöntem gibi görüldü. Neticede de belli bir nüfus kitlesinin din anlayışlarının özellikleri ortaya konuldu.⁶ Daha önce de vurguladığım gibi psikolojinin hedefi sosyografik (sosyolojik bir grafikleme) değildir. Eğer araştırmamızı bir temsili grup üzerinde yapmak istersek, bunu ancak bu topluluğun bazı psikolojik karakterlerinin (tıpkı gelişimsel din psikolojisinde yaşın bir faktör olması gibi) bağımsız değişkenler⁷ olduğu hipotezinden hareketle yapmış oluruz. Meseleyi en uç noktaya taşırsak, tıpkı klinik psikolojide ve tabii bilimlerde bir denekten hareketle yeni keşifler yapılabildiği gibi dinî ve ruhsal (psychic) nedenleri ortaya koymak için de bir denek yeterli olabilir. Ama bir denekten elde edilen sonuçları yorumlamak için başka deneyler ve mukayeseli çalışmalar gerekir. Bundan da öte din psikolojisi dindar olmanın veya olmamanın muhtemel şekillerini keşfetmeyi amaçlar.

Bir sonraki adım ise Tanrı fikrini ortaya çıkardığı kabul edilen nedenleri ve iddia edilen dinî tecrübeyi belirlemektir. Bu konuda psikolojik nedenleri ortaya çıkarmaya yönelik bazı testlerden yararlanılabilir. Meselâ Roschach (1921)⁸ testinden elde edilecek veriler sanırım homojen bir toplumda deneklerin psikolojik yapılarını, onların dinî tecrübelerinin kendine özgü şekillerini ortaya koyabilir. Yine aynı şekilde iç sıkıntısı (anxiety) dogmatizm (Rokeach, 1960) testleri bazı dinî tutumların arka plânını belirleyebilir. Ama bu arka plân deneklerin hayatlarının incelenmesiyle de açıklığa kavuşturulmalıdır.

Yorumlama genelde zamanla oluşan dinamik sürecin keşfini gerektirir. Aslında bizim kültürümüzde bulunan çatışmalı süreçlerden dolayı ferdi din dinamiktir ve aldattıcı bakış açıları denekleri "dindar" veya "dindar değil" şeklinde gösterebilir. Ferdi din, dinî inançlar üzerine gerçekleşen iç çatışmaların yaşandığı uzun bir devrenin neticesinde oluşur. Bu çatışmalar arzuları, hayal kırıklıklarını, isyanları, iç sıkıntılarını, rol modelleriyle özdeşleşmeleri, değişen tecrübeleri ve benzerlerini içeren hem entellektüel hem psikolojik çatışmalardır. Kanaatimce gözlemlediğimiz dinî tutum ve davranışları psikolojik açıdan çatışma çözen bir süreç olarak anladığımız zaman yorumlayabiliriz. Çünkü denekler kendi dinî tasavvur ve temâyüllerini ancak çatışmaları çözerek ortaya koyarlar.

Şimdi iki örnek ele alalım. İstek mahiyetinde olan ibadetlerin (dua gibi) içeriği denegin arzularını ve Tanrı imajının neye tekabül ettiğini gösterir. Ümit edilenin gerçekleşmemesinden doğan hayal kırıklığı bir çatışmaya yol açar ve bu çatışma Tanrı'yla ilişkide meydana gelecek bir değişimle çözülebilir. Bu hem isteklerin, hem de Tanrı imajının yeniden

5 Projektif test (veya prjeksiyon testi) kişinin tasvirler yapma yoluyla kendisini yansıttığı bir kişilik testidir. Projektif testlerin en önemli ve ilk örneği mürekkep lekelerinden oluşan ve bu lekeleri yorumlayıp tasvir etmeyi gerektiren Roschach testidir. Test İsviçreli psikiyatrist Hermann Roschach tarafından geliştirilmiştir. Kişiyi üzerinde mürekkep lekeleri olan bir kâğıt verilir ve herbir leke bütünü veya belirli bir parçasını değerlendirip, neler gördüğünü tasvir etmesi istenir (çeviren).

6 Yazar bu yönteme "radyografi" (filme alma) ismini vermektedir (çeviren).

7 Psikolojik deneylerde bağımsız değişken (independent variable) genelde bir uyandır. Bu uyaran tepkiler alır ve bu tepkilerle uyaran arasında bağlantılar kurulur. Bu tepkilere de bağımlı değişken (dependent variable) adı verilir (çeviren).

8 Roschach'a testi için 5 numaralı dipnota bk. (çeviren).

şekillenmesini gerektirir. Tanrı imajına yapılan atıf, duygusal bir yeniden yapılanma sürecine sebep olur ki, neticede Tanrı, merhametli ama yargıç pozisyonunda olmayan bir varlık olarak tanımlanır. Aynı denekler Tanrı'yı tabiata ve insanlara yayılmış bir güç olarak da yorumlayabilirler. Zâtf (personal) ve Aşkın (transcendent) bir Tanrı'ya inanan, O'nunla ferdf ilişki iddia eden bir başkaları da Tanrı'ya sevgi ve yargı sıfatlarını atfedebilirler. Bu bulgular belki bizi aynı dinde eğitilen deneklerin bir kısmının günah hafakanları sebebiyle Zâtf Tanrı imajını reddettikleri hipotezini oluşturmaya götürebilir. Ama aynı bulgularla Tanrı'ya kişisel olarak atfedilen içeriği hangi faktörün belirlediği konusunda bir sonuca ulaşamayız. O halde Tanrı imajının böyle yorumlanmasının gerçekten duygusal bir çatışmanın çözümü olup olmadığını anlamak için bir metot arayabiliriz. Bunun yanında zihin gelişimi, bedenî gelişim, kimlik ve otonom duygularının gelişimi sırasında kişinin daha sonra çeşitli şekillerde üstesinden geleceği çatışma hallerinin dinî inanca nasıl tesir ettiğinin incelenmesinde, yani dinî gelişimin araştırılmasında da aynı bakış açısının uygulanması gerektiğini düşünüyorum.

Şu ana kadar söylenenlerden anlaşılacağı üzere "dinsiz olma" fenomeni de din psikolojisinin konusudur. Dini benimseyenlerin olduğu gibi onu reddedenlerin de kendilerine göre teorik sebepleri vardır, ama teorik argümanlarının ardında da onları dine karşı olmaya iten dinamik ve duygusal nedenler mevcuttur. Dine inanmayanlar "inanmamanın psikolojisi" kavramından genelde rahatsız olurlarken dini benimseyenler kendilerini ele alan böyle bir psikoloji tabirine müspet yaklaşmaktadırlar. Dinsizliğin psikolojisini reddetmek önemli bir psikolojik inkâr ve genelde de patolojik olmayan bir bastırmadır. Dinsizlik genellikle lâkaytlıktan kaynaklanır ve bu lâkaytlık da -dine karşı olanlarla yapılan mülâkatlar göstermiştir ki- geçmişte veya yakın zamanlarda şuur eşliğinde veya şuurda meydana gelen bir çatışmanın çözülmesiyle oluşur. Bu insanlar genelde dinî dil, sembol ve davranışlara karşı da tavır alırlar.

Dinin günümüz toplumunda ne olması gerektiği veya ne olabileceği problemi psikologların ne ilgilenecekleri, ne de halledebilecekleri bir konudur. Bu konuda öncülük etmek üzere ortaya atılan önyargılı hükümler psikolojiye zarar vermektedir, çünkü bunlar "doğal inancın tekâmülü" veya "modern insanın mânevî bir varlık olarak gelişimi" gibi konularda gülünç hipotezlerin ileri sürülmesine sebep olmaktadır. Biz sadece dinî inancın ve inançsızlığın farklı şekillerini gözlemleyebiliriz. Psikolojiye bilimsel bir statü kazandırmak ise, çeşitli denekler üzerinde çatışma-çözüm süreçlerini tahlil ederek karşılaştırmalar yapan tarafsız psikologların yaklaşımlarıyla mümkün olabilir.

Klinik Din Psikolojisi

Dinamik bir psikolojinin doğuş ve gelişimine Freud'un büyük katkısı olmuştur. Freud insanın bilinçli düşünce, davranış ve ilişkilerinin arkasında var olan dinamizmi anlamanın gerekliliği üzerinde en fazla duran psikologtu. İnsanın derinliklerini gözlemleyen klinik psikoloji bazı genel psikolojik süreç ve yapıları gün ışığına çıkarır. Bu eylemi bir patoloji

(hastalık bilimi) olarak görmek ancak kasıtlı bir çarpıtma olabilir. Patoloji ile normal psikoloji arasındaki farkı kısaca belirtmek gerekirse, patolojik durumda şuurunda olunmayan dürtülerle başetmede ve normal insanların üstesinden gelebildikleri psikolojik çatışmaları çözmede sürekli bir başarısızlık söz konusudur. Dolayısıyla dinin patolojik hallerinin iyi bilinmesi, patolojik olmayan dinin incelenmesinde hipotezler üretilmesine yardımcı olacağından aslında psikolojiye bir katkıdır.

Ne demek istediğimi bir örnekle somutlaştırabilirim. İnanan ve dini yaşayan dindar insanlar çok kuvvetli bir depresyona girerlerse çoğunlukla artık dinlerine inanamayacaklarını, ibadet yapamayacaklarını söylerler. Dini bir illüzyon olarak yorumlar ve inançsızlıklarını haklı çıkarmak için kendilerine göre teorik bir sistem geliştirirler. Depresyondan kurtulduklarında ise, dinin aldatıcı bir illüzyon olduğu yolundaki kanaatleri ve teorik argümanları zayıflar ve tekrar eski inançlarına dönerler. Depresyonun izahı ne olursa olsun şurası açıktır ki, arzuların ve ferdin kendisine biçtiği değer duygusunun depresyonla çökmesi dinî inancı boşa çıkarır. Neticede de dinî inanç artık subjektif anlamla doldurulan ve beslenen hayatî bir hissî kaynak olma özelliğini kaybeder. Bu olay dinî inançta arzuların canlılığını gösterir ki, bundan hareketle din psikoloğunun hissî gelişim ile dinî tecrübe kabiliyeti ve inanç ile tecrübe arasındaki ilişkiye önem vermesi gerekir.

Klinik vaka haline gelen saplantılı nevrotik rahatsızlıkların incelenmesi dinî konularda patolojik olmayan tepkilerde var olan bazı süreçlerin anlaşılmasını sağlar. Nevrotik hastalarda gözlemlenen en önemli rahatsızlıklardan birisi şudur: Narsisistik⁹ bir ben imajı arzeden ve gerçekleştirilmesi çok zor olan "ahlâkî doğruluk ideali" bu insanların iç sıkıntularını arttırmakta, kendi kendilerini suçlamalarına ve günah itirafında bulunmalarına sebep olmaktadır. Bu tavır aslında dinî bir durum olmaktan ziyade bir kendi kendini suçlama eylemidir. Benzer süreçler bu çatışmaları yaşayan normal insanların hayatında da zaman zaman öyle ya da böyle vuku bulmaktadır. Dolayısıyla psikologlar gözlemledikleri dinî veya din dışı tutumları ve her insanda var olan Tanrı imajını anlamak için günahkârlık duygusunu oluşturan süreçlerin kaynaklarını bilmelidirler.

Din psikolojisine dair burada serdetmeye çalıştığım görüşlerim belki şöylece özetlenebilir: Dinin temelleri veya kaynağı üzerine bir teori oluşturmak psikolojinin işi değildir; bunu da zaten gerçekleştiremez. Psikolojinin görevi fertlerin bir dini (veya dinleri) referans olarak kabul etmelerini gözlemlemekle başlar. Bunu yaparken de dini "bir anlam sistemi" veya "dünyaya bir adaptasyon yöntemi" olarak yorumlamanın çok karmaşıklıklar içerdiğini bilmek gerekir. Din psikolojisinde tümüyle entellektüelci (intellectualistic) veya tümüyle işlevselci (functionalistic) hipotezler, meselenin özünü yakalayamazlar. Psikoloji kişinin dinî sembollere vereceği tepkiyi ve bu tepkinin oluşumunda etkisi olan temeldeki ve çoğunlukla da şuur eşiğindeki arzuları, duyguları ve bunların ortaya çıkış şekillerini inceler. Dinî önemi olan temalar, semboller, mecazlar, Tanrı veya yaratıcı gibi kelimelerin

9 Narsisizm: Kişinin kendisini aşırı derecede sevmesi (çeviren).

bizatihi kendileri çok boyutludurlar. Bunlar bir iç ahenge sahip değildirler. Dolayısıyla da algılanmaları hayat tecrübelerine, farklı dinî haz veya hoşnutsuzluklara göre değişir. Hem dinî hem de din dışı durumlara ait tasavvurları, duyguları ve yapıları iyice kavramak için, çatışma tecrübeleri ve onların çözümlerinden ibaret olan değişimleri incelemek yegâne yoldur.

BİBLİYOGRAFYA

- Allport, G. and Ross, J. M. (1976), "Personal Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Freud, S. (1955), *Totem and Taboo*, J. Strachey (ed), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (c. XIII, s. 1-162), London: Hogarth. (Orijinal baskı 1913).
- Freud, S. (1961), *The Future of an Illusion*, J. Strachey (ed), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (c. XXI, s. 5-56), London: Hogarth. (Orijinal baskı 1927).
- James, W. (1902), *The Varieties of Religious Experience*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rokeach, M. (1960), *The Open and Closed Mind*, New York: Basic.
- Roschach, H. (1921), *Psychodiagnostics*, Bern: Bizchez.
- Smith, W. C. (1979), *Faith and Belief*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Vernant, J. P. (1990), *Mythe et religion en Grece ancienne*, Paris: Seuil.